

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА АНТРОПОМОРФИК МЕТАФОРЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Ҳамидов Ҳайдар,

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент Ахборот
технологиялари университетининг Қарши филиали тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада ўзбек тилшунослигида метафорларнинг ўрганилиши, шунингдек, оммавий ахборот воситалари, жумладан, электрон сайтларда, ижтимоий тармоқларда фикр ифодалашда метафоралардан фойдаланиш имкониятлари ва мазкур контекстларда метафораларнинг янги маъно ва ифода қирраларнинг намоён бўлиши, ўзбек ва дунё тилшунослигида шундай метафораларнинг ўрганилиши билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинган. Янги лингвистик таҳлил усулларида фойдаланган ҳолда метафораларни тадқиқ этиш зарурлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: маъно кўчиши йўллари, ўхшашлик асосида маъно кўчиши, ижтимоий тармоқ, оммавий ахборот, публицистик матн, дискурс, сайт.

ИЗУЧЕНИЕ АНТРОПОМОРФНЫХ МЕТАФОР В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Ҳамидов Ҳайдар,

Исследователь Каршинского филиала Ташкентского университета
информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми

Аннотация: В статье проанализированы возможности использования метафор в средствах массовой информации, в том числе на электронных сайтах, в социальных сетях, а также новые смысловые и выразительные грани метафор в этих контекстах, в связи с изучением таких метафор в узбекской и мировой лингвистике.

Ключевые слова: пути миграции смысла, миграция смысла по аналогии, общественная сеть, СМИ, публицистический текст, дискурс, сайт.

THE STUDY OF ANTHROPOMORPHIC METAPHORS IN UZBEK LINGUISTICS

Hamidov Haidar,

Researcher of Karshi branch of Tashkent University of Information
Technologies named after Muhammad al-Khorezmi

Abstract: The article analyzes the possibilities of using metaphors in the media, including on electronic websites, in social networks, as well as new semantic and expressive facets of metaphors in these contexts, in connection with the study of such metaphors in Uzbek and world linguistics.

Keywords: ways of migration of meaning, migration of meaning by

analogy, public network, mass media, journalistic text, discourse, website.

Ўзбек тилшунослигида ўзаро мулоқотнинг самарали воситаларидан бири бўлган метафораларни ўрганишга доир бир қатор тадқиқотлар мавжуд. Жумладан, Б.Саримсақов метафорани адабий истилоҳ деб ҳисоблайди ҳамда уни ўхшатишнинг ўхшатиш воситалари тушиб қолиши билан фарқлайди. Ўхшатишда қиёс ҳосил қилувчи икки компонент иштирок этади. Метафора эса ўхшатишда “каби, сингари, мисли, бамисоли” кабиларнинг тушиб қолиши билан фарқланади[1]. Метафорани истиорага вариантсифатида қўйиш [2] илмий-адабий меросда мавжуд бўлиб келган қарашлар натижаси ҳисобланади. Метафорани бундай тушуниш Ибн Ҳалдун, Умар Родуёний, Рашидиддин Ватвот, Қайс Розий, Шайх ибн Худойдод Тарозий асарларида учрайди[3]. Метафораларни текшириш ўзбек тилшунослигида XX асрнинг сўнгги ўн йилликларига келиб ўзининг жиддий илмий-тадқиқий ривожини топди.

Ўзбек лексикологиясига доир кўп қиррали тадқиқотларни олиб борган олим М.М.Миртожиев метафораларни нутқ ва тил ҳодисаларига ажратади. Немистилшунослигидаги метафораларнинг: персонификация, символизация, аллегория, синестезия деб номланган кўринишларига: “Нутқ ҳодисасига оид метафораларнинг бу кўринишларини баъзи ўзгаришлар билан тил ҳодисасига оид метафораларга татбиқ этса бўлади. Бунда нутқнинг соф ўз хусусиятидан келиб чиққан символизация ва аллегорияларни чиқариб ташлашга тўғри келади. Чунки символизация нутқ кечимидаги эллипсис билан боғлиқ содир бўлувчи метафорадир. Аллегория эса нутқ кечимидаги қочирим ва интонация билан боғлиқ ҳолатда юзага чиқади. Шундан келиб чиқиб, тил ҳодисаси бўлган метафоралар оддий метафора, персонификация ва синестезия каби кўринишларга бўлинади”[4] деб муносабат билдиради.

М.М.Миртожиевнинг таърифича, оддий метафорани деярли қисқарган ўхшатиш деб бўлмайди. Оддий метафора референтларнинг оддий қиёси, ўхшашлигига асосланса, персонификация жонсиз референтнинг жонли референтга ўхшатилишига; синестезия бир сезгида ҳис қилинган референтнинг бошқа сезги билан ҳис қилинган референтга белгиларини онгда умумлаштириб қиёсланишига, ўхшатилишига асосланади[4].

Таъкидлаб ўтилган метафораларнинг барчаси, асосан, оддий метафоралардир[5]. Тилшунос Р.Қўнғуров метафорани мажоз деб атаб, Н.И.Ашмариннинг тасвирий сўзларнинг бошқа сўз туркумлари – от, сифат, равиш ўрнида қўлланишини метафора деб ҳисоблашига муносабат билдиради: “Бундай тасвирий сўзлар аслда товушга тақлид ва образли сўз сифатида пайдо бўлган бўлса ҳам ҳозир уларнинг

маъносида абстрактлиликка томон силжиш сезилади. Образли сўзлар ифодаларга товуш орқали тақлид қилиш мумкин бўлмаса ҳам, кишида у ифодалаган ҳодиса ҳақида маълум таассурот пайдо бўлади. Метафорик характердаги тасвирий сўзлар субъект билан боғлангандир. Шунинг учун булар ифодалаган ҳодисани асосан сўзловчининг(субъектнинг) ўзи сезади. Тингловчида эса у конкрет тасаввур ҳосил қила олмайди. Товушга тақлид сўзлар эшитиш билан боғланган ҳодисаларни ифодалайди. Метафорик тасвирий сўзлар ифодалаган ҳодисаларни кўра олмаймиз ҳам, эшита олмаймиз ҳам: Сидиқжоннинг юраги жиз этди (А.Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари). Юрагим тарс ёрилиб кетай деб турибди (М.Шолохов). Соҳиб Доро Ҳайдардаги бу оний қарор унинг кўксиди лов этиб ёниб, яна сўнувчи орзулардан деб ўйладида, елкасини қисиб сукут қилди(Ойбек, Навоий)”[6].

Бу ўринда олим нафақат ўзбек тилшунослиги, жаҳон тилшунослигида ҳам кам ўрганилган тасвирий сўзлардаги метафоризация ҳодисасини таҳлил қилган. Бу типдаги сўзларнинг маъноси мустақил сўзлардан тубдан фарқ қилади. Мустақил сўзлар ўхшатиш асосига муайян ишорани метафоризациянинг ҳар қандай даражасида сақланиб туради. Тасвирий сўзлар метафоризацияси жараённинг юқори даражада абстракцияси билан ажралиб туради.

“Тасвирий сўзлардаги метафоризация кўпроқ икки ҳолат билан боғлиқ:

1)Тасвирий сўзлар киши организмида пайдо бўлган физиологик сезгиларни, ички кечинмаларни ифодалаш учун фойдаланилганда, улар маъносида метафоризация ҳодисаси юз беради: “Дўнг” этган товуш чиққанда, юраги шув этган Ойшабону бекнинг..бурилганини кўриб, кўкрагига туфлаб кўйди(Х.Ғулом, Машъал). Тиқ этса юраги шув этиб, милиция босдимидеб юрди(“Муштум”). Шунда кўзлари тўкнашди, Ғуломжоннинг юраги жиғ этиб кетди(М.Исмоилий, Фарғонада тонг отгунча).

Баъзи тасвирий сўзлар(дир, шув, жаз, жиғ) маълум даражада ҳиссиётни ҳам билдиради. Бу хусусиятлари билан улар ундовларга яқинлашади.

2) Бошқа хил метафорик маънодаги тасвирий сўзлар.

Бу ерда ҳам асосан кўчма маънодаги тасвирий сўзлар тўғрисида гапириш мумкин: Текис чиқиб, гуриллаб ўсаётган ям-яшил ғўзаларни кўрганимда, юрагим қувончга тўлар, пахтазордан кетгим келмас эди (О.Ёқубов, И.м.)”[6].

Р.Қўнғуровнинг бу қарашлари ривожлантирилмаган бўлса-да, ғоят оригиналлиги билан ажралиб туради. Тасвирий сўзлар мазмунининг семемалик мавқеи борасидаги муҳофазасалар ечимини

топган деб бўлмайдиган бир вазиятда, уларда метафоризация каби мураккаб семантик трансформацияни кузатиш тилшуноснинг ўта ҳассос тадқиқотчи эканини кўрсатади.

Кейинги тадқиқотларида Р.Қўнғуров метафорани яширин ўхшатиш деб атаб, уни оддий қиёсдан фарқлайди: оддий қиёс ҳам доим асосий икки аъзодан ташкил топади, метафорада эса, фақат иккинчи аъзо – ўхшатиш нарса қолади, ўхшаган нарса туширилади, лекин у контекстдан очиқ сезилиб туради. Демак, метафорада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади[6]. М.Йўлдошев эса, тилшуносликда мазмун жиҳатдан метафораларнинг уч тури, яъни оддий метафоралар, синэстетик ва жонлантириш метафоралари фарқланишини айтади[6].

Н.М.Маҳмудов эса метафоралар орасида синэстетик метафораларни ажратади ва “синэстетик метафоралар таркибидаги сўзлар ўзаро зид, бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Бундай ғайриоддий бирикмалар “оксюмарон бирикмалар” ҳам деб юритилади (мас. Яхшидур аччиқ ҳақиқат лек ширин ёлғон ёмон. - Э.В.)” деб таъкидлайди[8].

Айниқса, Д.С.Худайберганова метафоралар тадқиқига янгича, замонавий ёндашади. Олим метафораларни матнда муҳим когнитив-семантик аҳамият касб этиш билан бирга, тил эгаларининг миллий-маданий тафаккурига хос жиҳатларни намоён этувчи ҳодиса сифатида баҳолайди ва ўхшатиш ҳамда метафоралар асосига қурилган матнларнинг муайян тилда қолиплаган матн шакллари аниқлаш имкониятини беришини айтади, метафораларни матннинг прецедент шакллари сифатида баҳолайди[9].

Ўзбек тилшунослигида бир гуруҳ олимлар ва тадқиқотчилар жонлантиришни метафора қуршовида, унинг махсус тури сифатида изоҳлайдилар. Л.Джалолова эса жонлантиришни метафорадан кескин фарқ қилиб, уни мустақил тасвирий восита сифатида талқин этади. Унингча, жонлантириш метафорадан фарқли ҳодиса, “унда инсонга хос ҳаракат, ҳис-туйғу, сўзлаш, фикрлаш жонсиз предметларга кўчирилса ҳам, лекин улар орқали инсон тушунилмайди”[10]. М.Миртожиев жонлантиришни метафоранинг мазмуний бир тури сифатида кўрсатади. Олим жонлантириш атамасини бадий ифодага хос бўлгани учун тилшуносликка оид тадқиқотларда персонификация атамасини маъқул деб топади[11]. Бизнингча, бу бироз мунозарали. Жонлантириш персонификация – шахслантиришга нисбатан кенг ҳодиса[11]. Шарқ адабиётшунослигида персонификациянинг ўзи ҳам ташхис, интоқ каби кўринишларга эга. Жонлантириш умуман жонли нарсаларга хос жиҳатларни жонсиз нарсаларга хослашдир: куз мудрапти, кўнглим

кулмоқда. М. Миртожиев жонлантиришни метафоранинг мазмуний бир тури сифатида кўриши эса илмий ҳақиқатга яқин.

Ўзбек тилида метафорик кўчимларни компонент таҳлил усулида текширган Г.К. Қобулжонова метафорани ҳамма луғавий семантик гуруҳ (ЛСГ)лар учун бир деб бўлмаслигини таъкидлайди. Ном кўчиришда муайян қонуниятлар ҳам мавжуд: турли ЛСГлар турлича ҳолатлардаги кўчимлар учун хосланган. Масалан, ҳайвон номлари кўпроқ инсон табиатини, ўсимлик номлари ташқи кўринишини ифодалаш учун кўчади. Г.К. Қобулжонова метафорани ўрганишнинг фалсафий асосларини куйидагича белгилайди:

1. Объективлик (ҳар бир нарса уни ўргана бошлагунимизгача ҳам, кейин ҳам ўз ҳолича мавжуд).

2. Субстанциаллик (ҳар қандай ўрганиш объекти, жумладан, тил бирлиги ўз сифатларини жамул-жами бўлиши, борлиқ - материя).

3. Тил бирликларига баҳо беришда ҳодисани моҳиятдан, хусусийликни умумийликдан фарқлаш.

4. Зиддиятли ҳодисалар орасида оралик ҳолатларнинг мавжуд бўла олиш имконини ҳисобга олиш [12].

Г.К. Қобулжонова метафора табиати ва унга нисбатан қарашларни уч гуруҳда жамлайди. Булар: 1. Метафора ном кўчишнинг (деярли) ҳар қандай усули (Арасту, Э.Кассирер); 2. Метафора қисқарган ўхшатиш (А.А.Потебня ва унинг издошлари); 3. Метафора ном кўчишнинг алоҳида бир тури (А.Вежбицкая, Н.Д.Арутюнова ва ўзбек тилшунослари) [12].

Умуман олганда, Г.Қобулжонованинг метафора табиатига оид назарий жиҳатдан пухта, жаҳон тилшунослиги ютуқларини жамлаган ҳолда оригинал қарашлар баён қилган: метафора асосида турувчи ўхшатиш метафора табиатига таъсир ўтказади. Шунинг учун ҳам:

Метафора – ўхшатиш очик бўлганда, тушунарли, ўхшатиш ҳосил қилинганда тушунарсиз, ўхшатиш йўқолганда, сезиларсиз бўлади. Ўхшашликнинг йўқолиши метафорик қўлланувчи сўзларни оддий номларга айлантиради [12].

Ш.Маҳмараимова метафорани ўрганишга лингвокогнитив-лингвомаданий жиҳатдан комплекс ёндашган. Олима теоморфик метафоранинг юзага чиқиш механизмига доир назарий қарашлар умуман, метафорик тафаккурни ҳаракатлантирувчи когнитив қонуниятлар, метафора ташувчи билимларни қабул қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш (репрезентация) функцияларини таҳлилдан ўтказган. Теоморфик метафора объектини ташкил этувчи теоморф образларнинг локал мифологик тизимлар таъсиридаги этногенезиси метафорик тафаккурнинг тадрижий ривож мисолида чуқур текширилди ва бу орқали унинг диний метафорадан кескин фарқланиши, ўрни билан теоморф образларни атовчи номларнинг имлосига доир ҳолатларни шарҳлаган, илк марта теоморфик метафора ва диний метафораларнинг объектига алоқадор образлар синтези, содир бўлиш механизмига доир аниқ хулосалар берган, шунингдек, жаҳон адабиётининг ўзбек тилига ўтирилган материаллари асосида дискурсив юқори

қўлланилиш частотасига эга теоморф метафораларга ажратган, бу орқали тил эгасининг типик коммуникатив вазиятдаги миллий-ментал, коммуникатив экспрессиясини ифода этувчи теоморф метафораларнинг типик коммуникатив вазиятлардаги “клише” вазифасини тушунтириб беради; оламнинг миллий лингвокогнитив тасвирида ахлоқий-баҳоловчи психик-ментал бирлик сифатига эга бўлган теоморфик метафораларнинг ўз муносиб ўрни борлиги назарий жиҳатдан далиллаган ва уларга лингвокультуремалар сифатида ўз муносабатини билдирган [13].

Айниқса, Г.Насруллаеванинг антропоморфик метафоралани ўрганишга доир тадқиқотлар ўзига хос бўлиб, унда метафоралар нафақат бадиий матн, балки илмий, публицистик ва сиёсий дискурсларда ҳам тадқиқик этилган. Олимнинг илмий изланишларида публицистик матнларда метафораларнинг ифода хусусиятлари алоҳида ўрганилишига эҳтиёж борлиги таъкидланган ва ўрганиш учун айрим муаммолар таъкидлаб ўтилган [15].

Бироқ тилшуносликда антропоморфик тадқиқотлар олиб борилаётган бўлса-да, метафораларнинг антропоморфик тури махсус тадқиқ этилаётгани йўқ. Антропоморфик метафораларни турли дискурслар билан боғлаб ўрганиш муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Г.Насруллаеванинг таъкидлашича, жаҳон тилшунослигида метафоралар турли аспектларда батафсил ўрганилгани маълум бўлди. Айниқса, дунё тилшунослигида метафоралар бадиий матнлардан ташқари илмий, расмий ва публицистик матнлар мисолида ҳам ўрганилиб, метафоранинг тилшунослик объекти сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, вазифаси ва таснифлари ўрганилган. Ўзбек тилшунослигида ҳам илмий ва илмий оммабоп матнларда метафора ҳодисаси махсус текшириб кўрилиши лозим.

Антропоморфик метафоралар турли дискурсларда ўрганилганда бадиий матнларда, хусусан, шеърий матнда лисоний бирликларнинг лексик ва грамматик имкониятлари, маъно товланишлари, луғавий ва услубий маъно тараққиёти, тадрижи қай ҳолатдалиги маълум бўлади. Метафорани ижодкор учун ҳам матн муаллифи учун ҳам оламнинг лисоний манзарасини тасаввур қилишнинг асосий воситаси сифатида ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик нуқтаи назаридан бинар тадқиқот ўтказиш самарали натижа беради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, антропоморфик метафоранинг публицистик матн ва дискурс билан боғлиқ услубий имконият ва вазифалари ўзбек тилшунослигида тизимли ўрганилган эмас. Метафора кўп қиррали, барча соҳалар учун ҳам тадқиқот объекти бўла олади, аммо илмий, илмий-оммабоп, публицистик шунингдек сўзлашув услуби учун ҳам муҳим бўлган метафоралар бадиий услубдаги матн ва мулоқотлар орқали шаклланади. Шунинг учун ҳам метафораларнинг ҳосил бўлиши, шаклланиши, табақаланиши, даражаланиши, соҳавийлашиши жараёнлари ва бажарадиган вазифаси нуқтаи назаридан кенг миқёсда когнитив-прагматик аспектда ҳам

ўрганилиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Т.; Янги аср авлоди.–2004, 49-бет.
2. Ҳотамов Н.,Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983 – Б.192.
3. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан. ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т., 2007. – Б.9.
4. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Mumtoz so'z, 2010. – Б.100.
5. Badiiy matnning lisoniy tahlili: Metodik qo'llanma/ M. Yoldoshev, Z. Isaqov, Sh. Haydarov: mas'ul muharrir N. M. Mahmudov. – Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.//<http://library.ziyonet.uz/ru/book/download/112837>.
6. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Т.: Фан, 1966 – Б.76. Қўнғуров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т., 1977.//<http://unicat.natlib.uz> > Details
7. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т., 2002. – Б.73.
8. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти.2-нашр –Т., 2009.– Б. 80.
9. Худайберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоморфик талқини: Докторлик диссертацияси автореферати. –Т., 2015. –Б.18.
10. Ҳасанов А.А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида жонлантиришлар лингвопoeтикаси. Научный мир Казахстана. 4 (32) 2010. –Б.37-38.
11. Ҳотамов Н.,Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983 – Б.242
12. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филология фанлари номзоди илмий дар. олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2000. – Б.23.
13. Маҳмарайимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – 161 б.
15. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғона. 2022. 58 б.